

Валентина Нападиста

ФЕНОМЕН ДОВІРИ У СОЦІОГУМАНІТАРНОМУ ДИСКУРСІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена реконструкції реценції та рефлексії знання про феномен довіри, об'єктивованого в соціогуманітарному дискурсі сучасної України.

Ключові слова: феномен довіри, соціальні практики, простір довіри, соціогуманітарний дискурс сучасної України.

Постановка проблеми. Потреба теоретичного осмислення феномену довіри зумовлена відчуттям її кризи не лише в локальних осередках окремого соціуму, а й загальною тенденцією до пониження (або підвищеного запиту) рівня довіри, характерною також для суспільств з достатніми політичними та економічними підставами для утвердження так званої «культури довіри». Як зазначає П. Штомпка, зниження суспільної довіри (від споживання продуктів до політичних партій та державних інституцій) відзначається численними соціологічними дослідженнями в різних спільнотах на усіх рівнях [1, с. 409].

Україна не є винятком із загальних світових тенденцій. Згідно з останніми даними Європейського соціального дослідження серед усіх країн Європи Україна є країною з найнижчим рівнем інституціональної довіри [2]. Ілюстративним уточненням (національного виробництва) цих даних є соціологічні опитування, які демонструють тенденцію зниження рівня довіри українського соціуму, передусім, до владних інститутів [3].

Безумовно, що такий стан викликає інтерес наукової спільноти не тільки до діагностики рівня довіри в кількісних вимірах та суб'єктно-об'єктних констатаціях, а й зумовлює потребу рефлексії знання про феномен довіри в сучасному соціокультурному дискурсі України. На наш погляд, таке завдання можна вважати виправданим з таких причин. По-перше – це дає нам уявлення про час та міру вкоріненості/усвідомлення цієї проблеми у нашому соціокультурному

просторі, що, в свою чергу, може стати аргументом на користь діагностики початку змін ціннісної парадигми української спільноти, а також спонукати до розмислу над їхніми причинами, вектором спрямування та механізмами здійснення. По-друге, ілюструє динаміку та інтенсивність аналізу феномену довіри в певних галузях наукового знання, що є свідченням нагальності запиту довіри у корелюючих з ними соціальних практиках. По-третє, такий аналіз розкриває тематичну палітру в дослідженні феномену довіри, специфіку його рецепції в національному інтелектуальному просторі та відкриває лакуни в його теоретичному осмисленні. По-четверте, сприяє систематизації приросту нового знання стосовно поглиблення розуміння довіри як такої. Таке дослідження, на наше переконання, буде не зайвим, оскільки є спробою відтворення бачення феномену довіри в інтелектуально-ідейному вимірі національного культурного простору, який, в свою чергу, є проекцією актуальних суспільних запитів та характеру наявних соціальних практик.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Феномен довіри перебуває в тематичному авангарді західноєвропейських наукових досліджень з початку 80-х років минулого століття. Економісти, політологи, соціальні психологи, соціологи з погляду різних теоретичних спрямувань та методологічних забезпечень утверджували думку про те, що довіра є ключовою категорією для розуміння та конструювання моделей суспільного життя, що зумовлено її всеприсутністю у міжлюдських відносинах, тривалість яких не може існувати без певної «дозы довіри та відчуття загального смислу» (П. Штомпка).

У соціогуманітарному дискурсі України останнього десятиліття найбільш активну участь (у кількісному вимірі порівняно з іншими сегментами наукового знання) в опануванні феномену довіри продемонстрували представники економічної науки (О. Александров, Є. Алімпієв, Т. Артёмова, О. Батістова, В. Гладунський, В. Геєць, Т. Дідківська, В. Корнівська, Т. Кричевська, І. Малий, В. Мандибура, Ю. Мішин, В. Яременко) [4–17]. Спеціальним предметом розгляду він став для знавців державного та корпоративного управління (О. Кучабський, І. Лопушинський, С. Погорілий, Н. Супрун та ін.) [18–22]. Зацікавленість феноменом довіри виявили

представники політичної науки (С. Білошицький, А. Міщенко, В. Сукачов, М. Чабанна) [23–26], соціології (Є. Головаха, Р. Гоч, Н. Костенко, С. Макеєв, І. Мартинюк, Н. Паніна, Н. Соболева) [27–30], філософії (О. Кожем'якіна, В. Міхеєва, Н. М'ясникова) [31–33], психології (Н. Василець, О. Фельдман, О. Штуца) [34–36], правничих наук (Т. Гаврилюк, Л. Москвич, О. Проневич, Ю. Торкайло) [37–40].

Кожна галузь наукового знання розглядає феномен довіри згідно зі своєю специфікою та практичною значимістю у сфері своєї компетенції, що зумовлює наявність різних оптик візії феномену довіри. Зважаючи на це, на нашу думку, не буде зайвим узагальнюючий погляд на процес рефлексії довіри та його специфіку в національному науковому просторі.

Метою статті є систематизація, аналіз та виявлення специфіки розгляду феномену довіри у соціогуманітарному дискурсі сучасної України.

Вклад основного матеріалу. Аналіз рефлексії довіри у сучасному соціогуманітарному дискурсі України здійснено на підставі моніторингу публікацій у провідних вітчизняних наукових часописах за останнє десятиліття, які, на наш погляд, є найвагомішими репрезентантами тематичного кола проблем, на яких зосереджений пошук науковців сучасної України. До моніторингового переліку було залучено періодичні видання провідних наукових центрів нашої держави: «Філософська думка», «Мультиверсум» (Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України), «Стратегічні пріоритети» (Національний інститут стратегічних досліджень), «Економіка і прогнозування», «Економічна теорія» (Інститут економіки та прогнозування НАН України), «Наукові записки», «Політичний менеджмент» (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України), «Сучасні проблеми психології», «Психологія і особистість» (Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України), «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» (Інститут соціології НАН України), «Держава і право» (Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України); періодичні наукові видання окремих навчальних закладів: «Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: філософія, політологія», «Гуманітарні студії» (Київський національний університет імені

Тараса Шевченка), «Наукові записки НаУКМА», «Магістеріум. Політичні студії» (Національний університет «Києво-Могилянська академія»), «Актуальні проблеми економіки» (Національна академія управління), «Гілея: науковий вісник» (Всеукраїнська громадська організація Українська академія наук, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова), а також низка періодичних видань інших навчальних закладів України*.

Спроби ввести в національний науковий дискурс проблему довіри було здійснено ще наприкінці 90-х років минулого та на початку XXI ст. У 1997 р. була проведена українсько-канадська конференції на тему: «Громадська довіра: неупереджене правосуддя та юстиція» [41]. Впродовж 2000–2003 рр. вийшли друком кілька статей, у яких довіра розглядалася як соціопсихічний феномен [42], як механізм інтеграції українського суспільства [43], аналізувалися константи довіри [44]. Ці публікації, судячи з тематичного поля в тогочасних наукових часописах, не справили стимулюючої дії стосовно зацікавленості національної наукової спільноти феноменом довіри. Хоч інституційний рівень довіри в українському суспільстві на той час не перебував у стані ренесансу, але, напевно, традиційне сприйняття лексеми «довіра» як мови моралі, що надавало їй моралізаторського присмаку, виводило цю проблему на маргінеси, або й поза межі, раціонального дискурсу (окрім соціологів, науковий інтерес яких до феномену довіри зумовлювався залученістю у процес моніторингу та аналізу ціннісних трансформацій українського суспільства) [45, 25, 8]. Це свідчить про те, що довіра у суспільній свідомості не сприймалася як дієвий інструмент/засіб розв'язання нагальних проблем передусім економічного та політичного порядку.

Наступна актуалізація теми довіри була здійснена в контексті політичної та економічної науки [46–49]. Варто зазначити, що 2007 р. в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України було презентовано представникам вітчизняної наукової спільноти роботу Ф. Фукуями «Довіра: соціальні чесноти та шлях до процвітання» (вийшла у США 1995) за

*Незважаючи на вагомий перелік видань авторитетних наукових інституцій, цілком зрозуміло, що ми не можемо претендувати на вичерпність охоплення усіх публікацій, присвячених феномену довіри.

участю самого автора. (Незважаючи на появу згодом цілої низки авторитетних робіт – Б. Міштал (1996), А. Селігмен (1997), П. Штомпка (1999), Р. Хардін (2002) – в яких розглядається феномен довіри, це дослідження до сьогодні посідає чільне місце з означеної проблеми). Однак ця подія не знайшла широкого тематичного відгуку у проблемному полі національного соціогуманітарного дискурсу, про що свідчить відсутність відповідних публікацій у провідних наукових часописах протягом наступних кількох років. Логічно постає питання: «Чому безпосередня тематична «ін'єкція» у наш науковий дискурс не дала відповідної оперативної інтелектуальної реакції наукового загалу?».

Чергові намагання включити феномен довіри до актуального наукового дискурсу припадають на 2009–2011 рр. З'являється число журналу «Економічна теорія» (2010 р.), наскрізною темою якого стає проблема довіри, кілька дисертаційних досліджень у різних наукових галузях – психології, політології, державному управлінні – де феномен довіри стає предметом спеціального розгляду в конотаціях з відповідними соціальними практиками, фіксується початок інтересу до феномену довіри у представників філософської спільноти.

Варто зазначити, що Інститут соціології НАН України реалізує багаторічний проект «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» (автори програми Є. Головаха, Н. Паніна, керівник – В. Ворона), який передбачає дослідження, зокрема, і рівня суспільної довіри/недовіри. Результатом тривалих напрацювань, систематизації, узагальнення та теоретичної інтерпретації емпіричного масиву інформації про рівень довіри в українському соціумі стала колективна монографія фахівців названої установи «Суспільство без довіри» (2014), окрім уже згадуваних окремих авторських публікацій упродовж останнього десятиліття. Цьогорічна хвиля уваги наукового товариства України до феномену довіри започаткована міжнародною науково-практичною конференцією «Творення простору суспільної довіри в Україні ХХІ сторіччя» (17–19 лютого, м. Львів) з ініціативи громадських, професійних та навчальних інституцій з банківської справи за участю провідних фахівців з різних галузей соціогуманітарних наук [50].

Дивлячись з кількісно-темпорального кута зору на феномен довіри у сучасному соціокультурному дискурсі в Україні, можемо

стверджувати, що, зважаючи на суттєвий доробок в імplementації та інтерпретації провідних теоретичних концепцій феномену довіри в національному науковому просторі, а також постійний моніторинг його практичного функціоналу в українському соціумі, тема довіри не перебуває в національному поліфонічному науковому мейнстрімі (як, приміром, тема ідентичностей), презентованому у провідних наукових виданнях України. Основна тематика авторитетних наукових часописів зосереджена, як правило, на вузько фахових проблемах інструментального типу. Що стосується розгляду питань загальносуспільної значимості у ціннісній оптиці візії, то це переважно проблема громадянського суспільства, механізмів його формування, утвердження владних інститутів нового стилю/типу, національної ідентичності у різноманітності суспільних конотацій та інтерпретацій, проблем, пов'язаних з економічними трансформаціями, модернізацією, глобалізацією і т.п. Місця генералізованому обговоренню довіри у такому контексті тривалий час не знаходиться. Довіра не має нагального попиту на науковий «промоушен», це може бути свідченням того, що вона не користується довірою у суспільній свідомості як дієвий і, відповідно, запитуваний спосіб утвердження нової ціннісної підвалини інституційної архітектури суспільства.

Поліаспектність феномену довіри зумовлює тематичну номенклатуру його дослідницького поля. Як ми вже зазначали, розгляд теми довіри в національному науковому дискурсі представлений у різноманітних фахових спрямуваннях. Найбільша (у кількісному вираженні) зацікавленість проявляється у сферах, що корелюють з такими практиками, як економіка, політика та державне управління. Досліджуючи феномен довіри, науковці розглядають 1) причини її кризи, 2) обґрунтовують потреби відновлення простору довіри в українському соціумі, 3) пропонують механізми підвищення рівня довіри до владних інституцій та суб'єктів економічної діяльності.

У перелік найбільш артикульованих потрапили причини різного масштабу – як-то «неефективність традиційних організаційно-управлінських засобів і заходів» [17, с. 103]; ціннісно-інституційна деградація важливих сегментів фінансового ринку, яка спричинила глобальну фінансову кризу [23, с. 15]; зміна логіки функціонування представницьких політичних інститутів провідних країн світу

(парламентів, урядів, партійних систем, партій), яка зумовлювалася нормативною моделлю ліберальної демократії, натомість, відбувається її еволюція в антиліберальному та антидемократичному напрямі [26, с. 64].; відсутність видимих результатів діяльності політичних інститутів та прозорості у прийнятті ними рішень, корупція, яка зумовлює неефективну діяльність уряду, знижує рівень легітимності влади, стає причиною порушення прав та свобод громадян, зумовлює надлишкові видатки в економіці, неефективність використання ресурсів і, як наслідок, зменшення рівня економічного розвитку країни [18, с. 14].

Потреба відновлення/творення простору довіри аргументується тим, що вона може стати новим шляхом «вирішення питань управління і форм урядування, що відповідають складності сучасних проблем», оскільки саме «довіра (а не примус) стає визначальною умовою ефективності влади, її здатності консолідувати суспільство у розв'язанні проблем його розвитку» [17, с. 108). В економічному сегменті довіра розглядається як компонента ціннісної основи раціонального вибору, як важливий чинник прийняття рішень в умовах інформаційного дефіциту чи суперечливої інформації, як інструмент оптимізації фінансових результатів господарської діяльності, оскільки довіра зменшує трансакційні витрати за рахунок можливості відмови від певної кількості контрольно-перевірочних процедур [16, с. 11]. Таким чином суспільна довіра формує відчутні економічні переваги, на відміну від її дефіциту, що «створює ситуацію, в якій розвиток багатьох демократичних і ринкових інститутів виявляється неможливим» [51, с. 50]. Наголошується, що такі обставини є особливо актуальними для сучасного українського суспільства, оскільки «подолання тривалих соціально-економічних негараздів, як свідчить світова практика, неможливе без пробудження національної свідомості і гідності, узгодження економічних інтересів усіх суб'єктів господарського життя на основі відродження довіри у суспільстві – запоруки поглиблення демократизації, запровадження і сприйняття демократичних засад у політиці як норми співжиття, що позитивно впливає на рівень ділової активності, зростання зайнятості, обсягів виробництва та споживання загалом» [51, с. 50].

У соціологічних роботах особливий акцент робиться на тому, що довіра сприяє соціальній інтеграції, соціальному та економіч-

ному морфогенезу, підтримує легітимацію суспільних інститутів та інноваційний економічний розвиток [18].

У колі фахівців з державного управління, політичної та економічної наук механізмами збереження довіри, як позикового капіталу, вважаються «відкритий, чесний, толерантний діалог держави з громадянами» та електронна демократія як форма сучасної політичної комунікації [26, с. 105]. Реанімуванню рівня довіри до політичних інститутів як суб'єктів реалізації суспільних інтересів в українських реаліях також сприятиме, на думку дослідників, «мінімізація рівня корупції в суспільстві, створення умов для прозорості та відкритості функціонування органів державної влади, надання можливості громадянам бути учасниками процесу ухвалення рішень у сфері державної політики» [31, с.14].

Специфікою розгляду феномену довіри у такому «державно-управлінському-політико-економічному» контексті є домінування прагматичного підходу до розуміння його сутності, що зумовлює трактування довіри переважно як вічно тривалого кредиту, наданого громадянами представникам владних інституцій/споживачам – суб'єктам економічної діяльності. Така артикуляція перетворює довіру на **віру** у надійність, компетентність, чесність, сумлінність, справедливість, відповідальність та інші чесноти репрезентантів об'єктів суспільної довіри, а **дієве** підтвердження цих чеснот, засвідчуване практикою здійснення владних повноважень чи різновидів економічної діяльності, які б мали стати факторами формування/творення простору довіри у горизонтально-вертикальних зв'язках суспільної взаємодії, за невеликими винятками у формі пунктирних зауважень, залишається поза увагою дослідників [52].

Аналіз причин відсутності запиту на довіру, що є результатом практичної дії і може бути потужним ресурсом модернізації суспільства, не є предметом нашого розгляду у цій статті. Але зауважимо, що суспільство, де традиція здійснення владних повноважень глибоко вкорінена у силових структурах, апріорі не потребує довіри як результату критичної раціональної діяльності. Такий тип/стиль здійснення владних повноважень може корелюватися лише з вірою як ірраціональним феноменом, на формування якої і спрямовані владні зусилля та відповідний інформаційний контент.

На наш погляд, є потреба у зміні функціонально-інструментального підходу до аналізу довіри, що вимагає застосування інших методологічних інструментів для її опанування, які б дали змогу осмислити її не лише з погляду прагматичної потреби і, відповідно, підпорядкування економічній ефективності, політичній надійності, соціальному впорядкуванню і т.п., а й зрозуміти її каузальні зв'язки в ціннісній системі загалом. Такий аналіз можливий у філософсько-етичному вимірі.

Філософський аналіз довіри у сучасному соціогуманітарному дискурсі України не має розлого кількісного та тематично різнобарвного представлення. Кілька статей останніх років аж ніяк не свідчать про пильну зацікавленість філософської спільноти феноменом довіри. Варто зазначити, що такий стан не є специфічною особливістю національного наукового дискурсу. Це, так би мовити, відлуння трендів більш широкого масштабу (хоч сучасні дослідники знаходять у творчому доробку знакових для філософії персоналій факти оперування терміном «довіра»). Звертаючись до спеціалізованих енциклопедичних видань, які вміщують актуальний понятійно-категоріальний апарат філософії, етики, фіксуємо відсутність статей про довіру [53, 54]. На перший погляд, такий факт є досить несподіваним у зв'язку з тим, що поняття «довіра» належить до мови моралі. Зрозуміло, що такий стан речей є не випадковість чи свосереднє ігнорування життєво доведеними очевидностями, не вартими осмислення на рівні вищих закономірностей. Дозволимо собі висловити припущення, що це спричинено, так би мовити, етичними «очевидностями» про природу довіри. Засадничими цінностями, наявністю яких довіра підтверджує, конкретизує, є передусім свобода, справедливість та відповідальність. Довіра не початкова ланка у ціннісному ланцюгу суспільного життя, вона є наслідком проголошення, утвердження, культивування основоположних цінностей у житті соціуму. Безумовно, що така етична «очевидність» не виключає потребу етико-філософської розробки феномену довіри, більш того, актуалізація проблеми довіри в етико-філософському контексті може стати принагідною у пошуку глибинних причин кризи довіри чи підвищеного рівня запиту сучасного суспільства на довіру, а відтак і умов та засобів творення простору суспільної довіри.

Висновок. Масштабні соціологічні дослідження ціннісної складової суспільного життя, започатковані в останній чверті ХХ ст. дали фактичне підтвердження теоретичним обґрунтуванням провідної і всепроникної значимості цінностей у суспільній архітектурі та їхній визначальній ролі в модернізаційних процесах соціуму як такого, що і зумовило пильний науковий інтерес до феномену довіри як одного із провідних солідаризуючих чинників суспільного життя, спроможного внормувувати суспільні відносини на мало-затратних (з економічного погляду) та надійних і прогнозованих (з політичного) засадах. Узагальнюючи проведені дослідження, можемо стверджувати, що тема довіри, як одна із топових тем наукового світу новітнього західноєвропейського простору, була імплементавана в соціогуманітарний дискурс сучасної України наприкінці 90-х років минулого століття, що спричинено як логікою розвитку та наукового опрацювання певних ідей, так і специфічними запитамі соціальних практик на зміну ціннісної парадигми, що визначає їхній зміст та мету.

Моніторинг часописів провідних наукових установ та навчальних закладів України за останні десять років свідчить про доволі уповільнену інтеграцію теми довіри в науково-дослідницький контент таких напрямів наукового знання, як соціологія, економіка, політологія, державне управління, юриспруденція, психологія, філософія. Посеред названих напрямів найбільша зацікавленість феноменом довіри спостерігається в соціології, економічній та політичній науці, а також у державному управлінні. Це можна розуміти як відлуння гострої кризи та практичний запит відповідних сегментів українського соціуму на нетрадиційні/нетипові засади реформаційних заходів. Цікавим є той факт, що в межах юридичної науки ціннісна проблематика в цілому (значною мірою ідея справедливості, рівності та відповідальності) є досить актуальною для теперішніх наукових студій, але одиничними є публікації, спеціально сфокусовані на темі довіри, попри те, що органи судової влади та різноманітні силові структури, які у практичному житті є втіленням наявної правової думки, мають найменший рівень довіри суспільства (за даними соціопитувань) з-поміж усіх суспільних інститутів.

Науковий загал, долучений до аналізу феномену довіри, рефлексії та імплементації у соціогуманітарний дискурс сучасної України

існуючих теоретичних концепцій його обґрунтувань, переважно зосереджувався на розгляді причин кризи довіри, актуальності, практичній значимості та виправданості формування простору довіри, а також пошуках механізмів його втілення. Незважаючи на поліфонічність розгляду феномену довіри різними науковими акторами вітчизняного соціогуманітарного дискурсу, провідною його ознакою є функціонально-інструментальний ракурс у розгляді феномену довіри. Отож, є потреба в цілісному, етико-філософському аналізі феномену довіри, що дасть змогу прояснити його сутнісне наповнення, місце та каузальні зв'язки в ієрархії ціннісної системи суспільства як такого і, особливо, сучасного, зокрема, причин кризи чи підвищеного суспільного запиту, розуміння яких зумовлюватиме пошук засобів та шляхів творення простору довіри відповідно до соціокультурних особливостей національного суспільного ландшафту.

1. Штомпка П. Доверие – основа общества / Петер Штомпка; [пер. с пол. Н.В. Морозовой]. – М.: Логос, 2012.– 440 с.

2. Головаха Є. Почніть з себе [Електронний ресурс] / Є. Головаха – Режим доступу: <http://www.alter-idea.org.ua/evgen-golovaha-pochnit-z-sebe/>

3. Кому більше довіряють українці: владі, громадськості, ЗМІ? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/komu-bilshe-dovirjayut-ukrainci—vladi_-gromadskosti_-zmi_.htm; Якою мірою Ви довіряєте політичним партіям? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1086

4. Александров О.В. Довіра як економічний актив бізнесу Private Banking [Електронний ресурс] / О.В. Александров // Вісник Університету банківської справи Національного банку України. – 2013. – № 3. – С. 135–140. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VUbsNbU_2013_3_29

5. Алімпієв Є. Інституційна довіра як чинник ефективності фінансово-монетарної трансмісії в післякризовій економіці [Електронний ресурс] / Є. Алімпієв // Галицький економічний вісник. – 2012. – № 4. – С. 96–103. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gev_2012_4_16

6. Артьомова Т.І. Економіка довіри як прообраз інституційної архітектури [Електронний ресурс] / Т.І. Артьомова // Економічна теорія. – 2010. – №3. – С.60–68. – Режим доступу: http://etet.org.ua/?page_id=189&mode=view&lang=uk&year=2010&issueno=3

7. Батістова О.І. Довіра як основоположний чинник господарського розвитку та її вплив на реалізацію фінансово-інтелектуальної влади [Електронний ресурс] / О.І. Батістова // Социальная экономика. – 2013. – №2–3. – С.84–93. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/se_2013_2-3_11

8. Геєць В.М. Взаємодія довіри та розвитку [Електронний ресурс] / В.М. Геєць // Економічна теорія. – 2005. – №2. – С.3–16. – Режим доступу: http://etet.org.ua/?page_id=189&mode=view&lang=uk&year=2010&issueno=3

9. Геєць В.М. Довіра як елемент соціального капіталу [Електронний ресурс] / В.М. Геєць // Економічна теорія. – 2010. – №3. – С.7–19. – Режим доступу: http://etet.org.ua/?page_id=189&mode=view&lang=uk&year=2010&issueno=3

10. Гладунський В.Н. Довіра населення до комерційних банків як один із чинників їх стійкості [Електронний ресурс] / В.Н. Гладунський, К.В. Буяр // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – Серія: Економіка. – 2011. – Вип. 18. – С. 377–384. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoa_2011_18_51

11. Дідківська Т.В. Довіра як інституційна складова стратегії грошово-кредитної політики [Електронний ресурс] / Т.В. Дідківська // Економіка та держава. – 2012. – № 4. – С. 38–41. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecde_2012_4_13

12. Корнівська В.О. Криза цінностей – криза професіоналізму – криза довіри [Електронний ресурс] / В.О. Корнівська // Економічна теорія. – 2010. – №3. – С.68–73. – Режим доступу: http://etet.org.ua/?page_id=189&mode=view&lang=uk&year=2010&issueno=3

13. Кричевська Т.О. Глобалізація й еволюція макроекономічної складової довіри державі [Електронний ресурс] / Т.О. Кричевська // Економічна теорія. – 2010. – №3. – С.80–88. – Режим доступу: http://etet.org.ua/?page_id=189&mode=view&lang=uk&year=2010&issueno=3

14. Малий І.Й. Еволюція довіри в тріаді відносин: держава – фірми – домашні господарства [Електронний ресурс] / І.Й. Малий // Економічна теорія. – 2010. – №3. – С.73–79. – Режим доступу: http://etet.org.ua/?page_id=189&mode=view&lang=uk&year=2010&issueno=3

15. Мандибура В.О. Напрями довіри суб'єктів кінцевого споживання як складова подолання наслідків економічної кризи в Україні [Електронний ресурс] / В.О. Мандибура // Економічна теорія. – 2010. – №3. – С. 94–102. – Режим доступу: http://etet.org.ua/?page_id=189&mode=view&lang=uk&year=2010&issueno=3

16. Мішин Ю.Р. Довіра в структурі соціальної взаємодії / Ю.Р. Мішин // Економіка та держава. – 2015. – № 1. – С. 47–50.

17. Яременко В.Г. Інститут довіри в координатах мікроекономічної моделі раціонального вибору [Електронний ресурс] / В.Г. Яременко // Наукові праці Дон НТУ. Серія : економічна. – Вип. 37–3. – С.11–16. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Npdntu_ekon/2009_37_3/11.pdf

18. Кучабський О.Г. Довіра до органів публічної влади як ключовий фактор ефективності системи державного управління [Електронний ресурс] / О.Г. Кучабський, С.С. Погорілий // Публічне управління: теорія і практика. – 2013. – Вип. 1. – С. 103–108. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pubupr_2013_1_19

19. Лопушинський І.П. Довіра до влади як державотворчий чинник в Україні [Електронний ресурс] / І.П. Лопушинський // Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування. – 2013. – № 2. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2013_2_23

20. Погорілий С.С. Довіра до державної влади як категорія політичного управління [Електронний ресурс] / С.С. Погорілий // Державне будівництво. – 2010. – № 1. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2010_1_40

21. Супрун Н.А. Довіра як необхідна умова ефективного розвитку корпоративного бізнесу [Електронний ресурс] / Н.А. Супрун // Вісник Інституту економіки та прогнозування. – 2011. – С. 54–57. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vier_2011_1

22. Береза В.О. Довіра до влади як показник політичної соціалізації особистості [Електронний ресурс] / В.О. Береза // Гілея. – 2015. – Вип. 98. – С. 265–268. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2015_98_72

23. Білошицький С. Криза довіри громадськості до представницьких політичних інститутів [Електронний ресурс] / С. Білошицький // Політичний менеджмент. – 2009. – № 2. – С.56–66. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/59780/06-Biloshytskyi.pdf?sequence=1>

24. Міщенко А.Б. Вплив довіри на легітимацію влади в сучасній Україні [Електронний ресурс] / А.Б. Міщенко // Гілея. – 2010. – Вип. 30. – С.440–447. – Режим доступу: <http://gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=46>

25. Сукачов В.В. Політична довіра як складова соціального капіталу громадянського суспільства: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / В. В. Сукачов; Дніпропетр. нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2005. – 17 с.

26. Чабанна М.В. Довіра до політичних інститутів: передумови та наслідки демократії [Електронний ресурс] / М.В. Чабанна // Магістеріум. Політичні студії. – 2014.– Вип.58. – С.8–14. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Magisterium_p_2014_58_4.

27. Головаха Е.И. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе / Е.И. Головаха, Н.В. Панина // Избранные труды по социологии: в 3 т. Т.1: Вопросы теории, методологии, технологии социологического исследования и профессиональной этики/ сост., ред., вступ. статья Е.И. Головахи. – К.: Факт, 2008. – С. 63–86.

28. Гоч Р.М. Чинник довіри в економічних відносинах сучасного українського суспільства: автореф. дис. ... канд. соц. наук: 22.00.03 / Р.М. Гоч; ІС НАН України. – К., 2013. – 16 с.

29. Мартинюк І. Соціологія довіри в українських реаліях / І. Мартинюк, Н. Соболева // Соціальні виміри суспільства.: зб. наук. праць. – К.: ІС НАН України, 2012. – Вип. 4 (15). – С. 78–122.

30. Панина Н.В. Отношение к политике, властным структурам и политическим лидерам / Е.И. Головаха, Н.В. Панина // Избранные труды по социологии: в 3 т. Т.3: Социология политики, национальных отношений, общественного мнения и социальная психиатрия / сост., ред., вступ. статья Е.И. Головахи. – К.: Факт, 2012. – С. 7–20.

31. Кожем'якіна О.М. Феномен інституціональної та генералізованої довіри: спроба категоріального аналізу [Електронний ресурс] / О.М. Кожем'якіна // Научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая. – Вып. 40–2. – Режим доступа: <http://ea.donntu.org:8080/jspui/bitstream/123456789/23744/1/114.pdf>

32. Міхєєва В.В. Довіра як феномен соціальної реальності [Електронний ресурс] / В.В. Міхєєва // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2014. – № 1. – С. 76–83. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnyua_2014_1_11

33. М'ясникова Н.О. Довіра як віра у відповідальність та орієнтир у сучасному соціальному світі [Електронний ресурс] / Н.О. М'ясникова // Гілея. – 2015. – Вип. 95. – С.201–205. – Режим доступа: <http://gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=115>.

34. Василець Н.М. Довіра як підґрунтя толерантності у психолого-педагогічній взаємодії [Електронний ресурс] / Н.М. Василець // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. – 2012. – Вип. 1. – С. 114–121. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvldu_2012_1_13

35. Фельдман О.Б. Довіра та ширість як передумови зовнішньої та внутрішньої відкритості людини [Електронний ресурс] / О.Б. Фельдман // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2015. – Вип. 61. – С.110–119. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpqgvzdia_2015_61_12

36. Штуца О.В. Довіра як аспект соціально-психологічного благополуччя особистості [Електронний ресурс] / О.В. Штуца // Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер.: Психологічні науки. – 2013. – Вип. 1. – С. 71–73. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2013_1_22.

37. Гаврилюк Т. Довіра до міліції як передумова та результат її ефективної діяльності [Електронний ресурс] / Т. Гаврилюк // Вісник Академії управління МВС. – 2010. – № 2(14). – С.66–73. – Режим доступа: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ucnavs_2010_2\(14\)_8](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ucnavs_2010_2(14)_8)

38. Москвич Л.М. Суспільна довіра до суду як показник ефективності судової влади [Електронний ресурс] / Л.М. Москвич // Вісник Верховного Суду України. – 2011. – № 2. – С. 25–30. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vvsu_2011_2_7

39. Проневич О.С. Довіра до населення як критерій оцінювання ефективності діяльності правоохоронних органів [Електронний ресурс] / О.С. Проневич // Форум права. – 2015. – № 4. – С.225–231. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index

40. Торкайло Ю.С. Довіра як основоположний принцип взаємодії органів внутрішніх справ із структурами громадянського суспільства [Електронний ресурс] / Ю.С. Торкайло // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 891–895. – Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua>

41. Громадська довіра: неупереджене правосуддя та юстиція [Текст]: матеріали укр.-канад. конф., 1–3 жовтня 1997 р./ Українська правнича фундація. – К.: Право, 1999. – 115 с.

42. Мартинюк І.І. Довіра як соціопсихічний феномен/ І. Мартинюк // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 181–184.

43. Макеев С.А. Институционализация доверия как механизм интеграции украинского общества / С.А. Макеев// Вісник Одеського національного університету. Серія: Соціологія і політичні науки. – 2003. – Т.8. – Вип.9. – С.31–41.

44. Корженко В. Константи довіри / В.В. Корженко, О.В. Лапко // Актуальні проблеми державного управління. – 2001. – № 3 (11). – С. 53–63.

45. Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К.: ІС НАН України, 2004. – С.602–604.

46. Братковський М.Л. Формування механізмів реалізації публічної влади на підставі довіри: автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр.- ня : 25.00.02 / М.Л. Братковський; Донец. держ. ун-т упр. - ня. – Донецьк, 2011. – 34 с.

47. Кравченко В.Ю. Довіра як прояв афіліативної потреби особистості в юнацькому віці: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.05 / В.Ю. Кравченко; Ін-т соц. та політ. психології АПН України. – К., 2009. – 20 с.

48. Міщенко А.Б. Довіра як складова легітимації влади в умовах сучасної демократії: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / А.Б. Міщенко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 20 с.

49. Погорілий С.С. Довіра громадян до органів публічної влади як суспільно-політичний феномен: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / С.С. Погорілий; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Одес. регіон. ін-т держ. упр.- ня. – Одеса, 2011. – 19 с.

50. Міжнародна науково-практична конференція «Творення простору суспільної довіри в Україні XXI сторіччя (17–19 лютого 2016 р. м. Львів) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/channel/UCAT2yUHRLpvrZZjD0lQ0cww/videos?sort=dd&view=0&flow=grid>

51. Гоч Р. Функции доверия в экономических отношениях общества [Електронний ресурс] / Р. Гоч // Социология, теория, методы, маркетинг. – 2013. – №1. – С.58–70. – Режим доступу: http://i-soc.com.ua/journal/ j2013_1_r.php

52. Джонсон Дж. Экзистенциальные аспекты доверия. Електронний ресурс / Дж. Джонсон, А. Мельников // Социология: теория, методы, марке-

тинг. – 2009. – № 1. – С. 92. – Режим доступу: http://i-soc.com.ua/journal/-j2009_1_r.php

53. Новая философская энциклопедия. – 2-е изд. испр. и допол. – М.: Мысль, 2010 [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://platonanet.org.ua/board/novaja_filosofskaja_ehnciklopedija/3

54. Этика. Энциклопедический словарь / под. ред. Р.Г. Апресяна и А.А. Гусейнова. – М.: Гардарики, 2001. – 671 с.